

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd

Mondt, M.M.

Citation

Mondt, M. M. (2019, January 10). *De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67914>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67914>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/67914>

Author: Mondt, M.M.

Title: De zee-eenhoorn in kaart gebracht. Zee-eenhoorns in woord en beeld in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd

Issue Date: 2019-01-10

DE ZEE-EENHOORN IN KAART GEBRACHT

ZEE-EENHOORNS IN WOORD EN BEELD IN DE MIDDELEEUWEN
EN VROEGMODERNE TIJD

M.M. ZIJLSTRA-MONDT

Colofon

Omslagontwerp: Else Marian Groenman en Marjolein Zijlstra-Mondt

Vormgeving: Else Marian Groenman

Druk: GVO Drukkers & Vormgevers, Ede

ISBN: 978-94-6332-431-1

© 2018 M.M. Zijlstra-Mondt

Alle rechten voorbehouden

DE ZEE-EENHOORN IN KAART GEBRACHT

ZEE-EENHOORNS IN WOORD EN BEELD IN DE MIDDELEEUWEN
EN VROEGMODERNE TIJD

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 10 januari 2019
klokke 13.45 uur

door Marianne Madeleine Mondt

geboren te Heerenveen

in 1958

Promotor

Prof. dr. P.J. Smith

Copromotor

Dr. J.L. de Jong, (Rijksuniversiteit Groningen)

Promotiecommissie

Prof. dr. W. van Anrooij

Prof. dr. K.A.E. Enenkel (Westfälische Wilhelms-Universität Münster)

Prof. dr. H.G.M. Jorink

Prof. dr. F. Kwakkel (University of British Columbia, Vancouver)

Prof. dr. M.J. Teeuwen (Universiteit Utrecht)

VOORWOORD

VOORWOORD

De aanzet tot het schrijven van dit proefschrift was mijn studie Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen: een cadeau aan mijzelf als afsluiting van mijn loopbaan als orthodontist. Na 28 jaar zat ik opnieuw in de collegebanken.

Gelukkig waren mijn assistentes bereid om de praktijkagenda hierop aan te passen. Het is aan hen te danken dat ik de studie in vijf jaar kon afronden.

Voor mijn bachelorscriptie koos ik de land-eenhoorn als onderwerp. Al snel ontdekte ik dat over dit dier boeken vol zijn geschreven. Dit geldt echter niet voor zijn maritieme variant, de zee-eenhoorn, die mij in toenemende mate ging fascineren. Zo begon ik met het aanleggen van een verzameling zee-eenhoorns, die in enkele jaren uitgroeide tot een flinke collectie. Deze school zeedieren vormde het onderzoeksmateriaal voor dit proefschrift.

Mijn zoektocht bracht me tot aan de uithoeken van de wereld. Het werd een reis door de tijd - een queeste - die uiteindelijk leidde tot het schrijven van de geschiedenis van de zee-eenhoorn.

Een queeste is geen solo-onderneming. Er zijn mensen die met je meereizen, en die je helpen om het beoogde doel te bereiken.

Mijn belangrijkste 'reisgenote' was mijn oud-docente Orthodontie, collega en vriendin drs. Else Marian Groenman. Haar bereidheid het 'reisverslag' kritisch te lezen en van commentaar te voorzien, en haar kennis van de digitale mogelijkheden voor tekst- en beeldbewerking zijn van onschatbare waarde geweest bij het tot stand komen van het verhaal over de zee-eenhoorn. Dank zij haar hebben alle zee-eenhoorns, die mijn 'aquarium' in de loop van mijn onderzoek gingen bevolken, pontificaal geportretteerd een plaatsje gekregen in de 'eregalerij der Monocerotes marini' in dit proefschrift. Voor haar hulp en bemoediging kan ik haar niet genoeg bedanken!

Aan mijn docenten, prof. dr. Henk van Veen, dr. Jan de Jong en dr. Bernhard Ridderbos, dank ik dat mijn verzameling 'mirabilia' uiteindelijk het onderwerp is geworden van een promotieonderzoek. Zij brachten mij de benodigde kunsthistorische kennis bij, en waren mijn voorspraak bij de aanvraag voor een promotieplaats. Mijn dank daarvoor is groot!

Mijn tweede reisgenoot was Jan de Jong, mijn copromotor. Ondanks het feit dat er een groot verschil bestaat tussen zijn specialiteit - de Italiaanse beeldende kunsten - en het 'schouwen' van een school zee-eenhoorns, is het hem gelukt een groot aantal beschrijvingen van gehoornde zeedieren te beoordelen. Dat hij kans zag om de teksten in snel tempo van adequaat commentaar te voorzien is iets wat ik zeer in hem bewonder en waardeer. Ik ben hem dankbaar voor alle hulp en ondersteuning.

Prof. dr. Paul Smith, mijn promotor, werd mijn derde reisgenoot. Ik mocht gebruik maken van zijn enorme kennis over middeleeuwse en vroegmoderne geschriften over dieren. Zijn aanwijzingen hebben bijgedragen aan mijn inzicht in de receptie van dieren door middeleeuwse en vroegmoderne natuurhistorici.

Een aantal onderzoekers, onder wie dr. Florike Egmond, Chet Van Duzer, Sjoerd de Meer MA, dr. Djoeke van Netten, Niko Goffin, prof. dr. Jaap Bruijn, dr. Johan Kamermans en Jan Pluis, stuurden mij materialen voor mijn onderzoek. Graag wil ik hen bedanken voor hun bijdragen.

Een woord van dank richt ik ook aan de medewerkers van de bibliotheken en de secretariaten van de universiteiten van Groningen en Leiden, en aan dr. Julia Harvey voor de Engelse vertaling van de samenvatting van mijn onderzoek.

Inmiddels begrijp ik dat het lezen van Latijnse middeleeuwse en vroegmoderne teksten zelfs voor classici een probleem kan vormen. Else Marian Groenman, drs. Marieke Nugteren MA en drs. Anneke de Vries hebben mij geholpen de teksten te doorgronden. Dr. Verena Demoed was bereid de eindredactie van de vertalingen op zich te nemen. Graag wil ik hen bedanken: zij maakten dat ook 'Latijnse' zee-eenhoorns konden worden opgenomen in mijn onderzoek.

Mijn zus Els Mondt en mijn vriendin Carla van Staalduinen ben ik eveneens erkentelijk voor hun hulp tijdens mijn zoektocht.

Ini van Daalen-Slot, mijn paardrij-instructrice, mag in de rij niet ontbreken. Haar belangstelling voor mijn vorderingen hebben me moed gegeven om door te zetten. In één adem met Ini noem ik mijn paarden Okke en Easter. Tijdens de ritten die ik met hen maakte kon ik even alle zee-eenhoorns vergeten.

Als laatste wil ik mijn vierde reisgenoot, mijn echtgenoot en collega-tandarts Albert, bedanken. Hij heeft mogelijk gemaakt dat ik de studie Kunstgeschiedenis voltooide en dit proefschrift schreef. Zijn standpunt in deze was duidelijk: 'Ik vind dat je je kansen moet pakken, maar ik stel als voorwaarde dat ik af en toe mag mopperen'. Hij maakte deze bewering volledig waar, maar gunde me ook de rust van vele stille uren waarin ik aan mijn onderzoek werkte. Ik dank hem voor zijn geduld en ondersteuning.

Een leven zonder dieren is voor mij ondenkbaar. Om deze reden draag ik dit proefschrift op aan alle dieren die deze aarde en onze verbeelding bevolkten en bevolken, en aan alle mensen die dieren een goed hart toedragen.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	i
I. INLEIDING EN VRAAGSTELLING	3
I.1. INLEIDING	3
I.2. ONDERZOEKSVRAGEN	7
I.3. MATERIALEN EN METHODEN VAN DIT ONDERZOEK	8
I.3.1. INDELING VAN HET ONDERZOEK	8
I.3.2. ONDERZOEKSPERIODE	8
I.3.3. ZOEKMETHODES	9
I.3.4. GEBRUIKTE DEFINITIES	11
I.4. 'BEPROEFT ALLE DINGEN: BEHOUDT HET GOEDE'	12
II. OVER DE <i>MONOCEROS</i> EN HET ZEEDIER <i>MONOCEROS</i>	15
AFBEELDINGEN EN BESCHRIJVINGEN VAN GEVAARLIJKE (GEOHORNDE) ZEE-DIEREN IN DE MIDDELEEUWEN	
INLEIDING	15
II.1. DE GESCHIEDENIS VAN DE LAND-EENHOORN. EEN OVERZICHT	22
II.1.1. DE LAND-EENHOORN IN DE OUDHEID	22
II.1.2. DE LAND-EENHOORN IN DE <i>PHYSIOLOGUS</i> EN DE BESTIARIA	25
II.1.3. DE LAND-EENHOORN EN DE BIJBEL	26
II.1.4. DE BIJZONDERE EIGENSCHAPPEN VAN DE HOORN VAN DE LAND-EENHOORN	28
II.2. DE OPKOMST VAN DE MARITIEME VARIANT VAN DE <i>MONOCEROS</i> : HET ZEEDIER <i>MONOCEROS</i>	29
II.2.1. MIDDELEEUWSE BESCHRIJVINGEN VAN GEVAARLIJKE (GEOHORNDE) ZEEDIEREN	31
II.2.2. EVALUATIE	54
II.2.3. CONCLUSIE	55
II.3. DE HOORN ALS 'BEWIJS'? DE MOGELIJKE BRONNEN VAN INFORMATIE OVER HET ZEEDIER <i>MONOCEROS</i>	56
II.3.1. DE HANDEL IN EENHOORN-HOORNS	57
II.3.2. DE CARTOGRAFISCHE BRONNEN	60
CONCLUSIE	62
EPILOOG	62
III. VAN <i>MONOCEROS</i> TOT NARWAL	67
AFBEELDINGEN EN BESCHRIJVINGEN VAN DE ZEE-EENHOORN IN DE VROEGMODERNE TIJD	
INLEIDING	67
III.1. DE LAND-EENHOORN IN DE VROEGMODERNE TIJD	75
III.1.1. DE LAND-EENHOORN. HET VROEGMODERNE DISCOURS	75
III.1.2. DE BIJZONDERE EIGENSCHAPPEN VAN DE HOORN VAN DE LAND-EENHOORN	78
III.2. TUSSEN TWIJFEL EN TRADITIE: DE OPKOMST VAN DE ZEE-EENHOORN	80
III.2.1. DE BRONNEN VAN INFORMATIE VOOR NATUURHISTORISCH ONDERZOEK VAN DE ZEE-EENHOORN	80
CONCLUSIE	98
III.3. VAN <i>MONOCEROS</i> TOT NARWAL. VROEGMODERNE BESCHRIJVINGEN VAN DE ZEE-EENHOORN	100
III.3.1. 'MONOCEROS EST MONSTRUM MARINUM'. DE TEKSTUELE BENADERING VAN DE ZESTIENDE EEUW	100
III.3.2. 'NAAR 'T LEVE VOLGENS FIJNE PROPORITIE AFGETEYKENT'. EEN NIEUWE EMPIRISCHE BENADERING	118
III.3.3. HOORN OF TAND? DE KRITISCHE BENADERING VAN DE ZEVENTIENDE EEUW	142
CONCLUSIE	172

EPILOOG	174
IV. EEN 'ZEKER ZEE-GEDIERTE'	177
VROEGMODERNE BESCHRIJVINGEN VAN DE AMFIBISCHE EENHOORN	
INLEIDING	177
IV.1. 'MAN SAGT AUCH DASZ ES WASSER-EINHÖRNER GEBE'	178
CONCLUSIE	188
EPILOOG	190
V. VAN <i>EQUUS MARINUS</i> TOT PAARDACHTIGE ZEE-EENHOORN	193
ONGEHOORNDE EN GEHOORNDE PAARDACHTIGE ZEEDIEREN IN DE MIDDELEEUWEN EN VROEGMODERNE TIJD	
INLEIDING	193
V.1. HET ZEEPAARD IN DE OUDHEID	196
V.2. PAARDACHTIGE WATERDIEREN IN DE MIDDELEEUWEN	198
V.2.1. PAARDACHTIGE WATERDIEREN IN MIDDELEEUWSE GESCHRIFTEN EN IN DE BEELDENDE KUNSTEN	198
V.2.2. CONCLUSIE	216
V.3. HET ZEEPAARD EN ZIJN GEHOORNDE VERWANTEN IN DE VROEGMODERNE TIJD	217
V.3.1. HET ZEEPAARD	217
V.3.2. HET GEHOORNDE ZEEPAARD	228
CONCLUSIE	277
EPILOOG	279
VI. DE ZEE-EENHOORN ALS STRIJDROS	283
VI.1. DE HISTORISCHE CONTEXT	285
VI.1.1. DE POLITIEKE SITUATIE IN DE TWEEDE HELFT VAN DE ZEVENTIENDE EEUW	285
VI.1.2. ONTWIKKELINGEN IN DE ARCHITECTUUR IN DE REPUBLIEK DER ZEVEN VERENIGDE NEDERLANDEN	285
VI.1.3. JACOB VAN CAMPEN EN ARTUS QUELLINUS: NOORD EN ZUID VERENIGD	287
VI.1.4. DE HISTORISCHE ACHTERGRONDEN VAN DE BOUW VAN HET STADHUIS VAN AMSTERDAM	288
VI.2. DE FILOSOFISCHE ACHTERGRONDEN VAN DE DECORATIES VAN HET GEBOUW	288
VI.2.1. DE BEELDENGROEPEN OP DE TIMPANEN OP HET STADHUIS VAN AMSTERDAM	289
VI.3. HET ONTWERP VAN DE BEELDENGROEP VOOR HET OOSTELIJKE TIMPAAN	305
VI.3.1. DE ONTWERPTEKENING VOOR HET OOSTELIJKE TIMPAAN	305
VI.3.2. DE TERRACOTTA MODELLEN	307
VI.3.3. DE NOTA'S VOOR DE BEELDENGROEP VOOR HET OOSTELIJKE TIMPAAN	308
VI.3.4. VAN HIPPOCAMPUS TOT ZEE-EENHOORN: VAN CAMPENS ZEEPAARDEN 'OMGEBOUWD'	310
VI.4. ZESTIENDE- EN ZEVENTIENDE-EEUWSE TEKSTEN EN AFBEELDINGEN ALS ICONOGRAFISCHE BRONNEN	311
VI.4.1. DE EMBLEEMBOEKEN	311
VI.5. 'NOBLESSE OBLIGE'. MATIGHEID EN INTEGER BESTUUR ALS MOTIEVEN	319
VI.5.1. DE MORALISERENDE BETEKENIS VAN DE QUADRIGA	319
VI.5.2. DE MORALISERENDE BETEKENIS VAN DE DECORATIES VAN HET AMSTERDAMSE STADHUIS	320
VI.5.3. DE ZEE-EENHOORNS ALS BURGEMEESTERS?	323
CONCLUSIE	332

VII. CONCLUSIES EN EPILOOG	337
INLEIDING	337
VII.1. CONCLUSIES	337
VII.1.1. NIEUWE BEVINDINGEN OVER DE VISACHTIGE ZEE-EENHOORN	337
VII.1.2. NIEUWE BEVINDINGEN OVER DE PAARDACHTIGE ZEE-EENHOORN	338
VII.1.3. NIEUWE BEVINDINGEN OVER DE AMFIBISCHE EENHOORN	338
VII.2. DE GENEALOGIE VAN DE ZEE-EENHOORN	338
VII.3. HET BELANG VAN DIT ONDERZOEK EN SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK	339
EPILOOG	342
SAMENVATTING	345
SUMMARY	349
BIBLIOGRAFIE	355
BIJLAGE	377
CURRICULUM VITAE	381

